

Azərbaycan xalçaçılıq və tikməsinin tünd kənarlıq motivləri

(folklor təzahürü və mifoloji semantikasi)

Şakir ALBALIYEV,
dörsent

Xalçaçılıqdan danışılarda dünyanın ən qədim xalısı sayılan “Pazırık” xalısını diqqətdən qaçırmamaq olmaz. Çünki xalçaçılıq toxuma sənəti olmaqla bəhm həm də bədii sənətkarlıq baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan da xalçaçılığın sirlərinin öyrənilməsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Elə “Pazırık” xalçası üzərində aparılan çoxsaylı tədqiqatlar da bu kimi səbəblərdən qaynaqlanırlar.

Əməkdar incəsənət xadimi, sənətsünas Ziyadxan Əliyevin yazdıqları da məhz bu istiqamətdəki aparılmış araşdırmaların ümumi motivlərini ortaya qoyur: “Bu sənət incisi hər bir xalçaçı rəssamı düşündürən və onda bu xalını araşdırma meyllərini yaradan qədim xalılar arasında xüsusi yer tutur. Taleyinə 2500 il buz içində qaranlıq kurqanda keçirmək yazılan bu xalı sanki ötən bu müddətdə təbiətin qoruyucu mələklərinin hifzi altında “yaşamış” və 1949-cu ildə rus alimi S.Rudenko tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı işıq üzü görmüşdür. Elə həmin vaxtdan da maraqlar, elmi araşdırmalar, düşüncələr və eyni zamanda müxtəlif mülahizələr mənbəyinə çevrilərək sanki elm aləminin ram olunmaz uçan xalısına dönmüşdür. Bu xalılı daşıdığı bu addan savayı müxtəlif adlarla da adlandırılmışdır. “Pazırık” xalısı qədim Xorasanın madlar və patlarına, Midiyalıların əlatmaz düşüncə tərzinə, şumerlərin kosmoqonik baxışlarına, böyük Hun və iskitlərin özəmətinə, oğuzların müdrikliyinə, Anadolu və türkmənlərin bəşirətinə, azərilərin qədim muğannalığına tapınaraq, sonda bəşiriləşərək zəngin rəmzlər dəryasına çevrilmişdir.

Ən qədim xalı olaraq nə özündən əvvəl, nə də ki, özündən sonrakı dövrlərdə bu cür kompozisiya nizamında toxunan xalıya rast gəlinməyib. Məhz bu baxımdan təbiət sanki “Pazırık” xalısını sonrakı dövrlərdə yaranacaq xalı-xalçaların quruluş toplusu olaraq saxlamış və o gizli rəmzlərin sadələşmiş dilində dolğunlaşdırılmışdır (səh.3). Göründüyü kimi, Z.Əliyev haqlı olaraq “Pazırık” xalısının “Zəngin rəmzlər dəryası” olduğunu göstərir. Bu kontekstdən yanaşıqda bütün xalı-xalça nümunələri özlüyündə bir toxuculuq məmulatı olmaqla həm də özlüyündə mifik-rəmzi detallar daşıyaraq folklor-etnoqrafik yönlü dəyərli məlumatları yazadır. “Pazırık” xalısının burada xüsusi bir “kompozisiya nizamında toxunduğuna” diqqətin çəkilməsi də təsadüfi deyil. Çünki bütün növ xalı-xalça məmulatları özlərində müxtəlif cür çeşni və naxışlarıyla “zəngin rəmzlər dəryasını” yaratdıqları kimi, toxunma-biçilmə üslubuna görə də müxtəlif şəkili “kompozisiya nizamına” – müxtəlif cür həndəsi ornamentlərə, bu nöqtəyi-nəzər-

dən də müxtəlif düsturlu müəyyən riyazi ölçü və formalara malik olurlar. Məhz bu kimi amillərdən yanaşıq, xalçalar özlüklərində həm də müəyyən riyazi və həndəsi biliklərin daşıyıcısı kimi çıxış edirlər. Bu həndəsi forma ələlxusus xalçanın yelən hissəsinin hansı ölçü və forma üçün nəzərdə tutulduğunu planlaşdırmaqla özünü reallaşdırır. Xalçanın hansı tutuma malik olacağını – hansı ölçüdə toxunulacağını irəli-cədən müəyyənəşdirib götür-qoy edən xalçaçı təfəkkürü eyni zamanda bu xalıda özünə yer alacaq naxışların forma və ölçülərinin də hansı dərəcədə – hani böyüklük və kiçiklik miqyasında olacağını düşünməklə onları xalçaya hansı razmerdə yerləşdirəcəyi ilə bağlı özlüyündə dəqiq riyazi hesablamalar aparır. Bundan başqa, toxunulacaq xalı məmulatının materialının da – xammal ehtiyatının da nə qədər sərf olunacağını da hesablamağı bacarmalıdır ki, nəzərdə tutulan xalçanı toxuyub başa çatdırmağa maddi imkanı – yəni yunu, ipi, əriş-argacı, boyaq maddələri və s. kifayət etsin. Yoxsa ki, əks təqdirdə toxunulacaq xalını axıradək başa gətirib çatdırmaq mümkün olmaz və başlanan iş yarımçıq qalar. Nəticədə isə “Dad yarımçıq əlindən” deyimiz özünü biabırcasına diqqət eləmiş olar. Bax bu mənada qədim dövrlərdən indiki kimi müasir toxuculuq texnikasının-müasir texnologiyaların olmadığı zamanlarda kустar üsulla toxunulan xalçaların toxucusundan hərtərəfli riyazi-həndəsi biliyə, bədii dünyagörüşə malik olmaq tələb olunurdu. Odur ki, xalça tədqiqatçılarının bu amilə diqqət çəkmələri də səbəbsiz deyildir: “Pazırık” xalısını yaradan sənətkarlar onun hər bir ünsürünü yersiz işlətməmiş və kompozisiyanın fəlsəfi dairədən kənara çıxmayan mikrokosmla makrokosmun vəhdəti ilə böyük ustalıqla bədii şəkildə həll etmişlər.

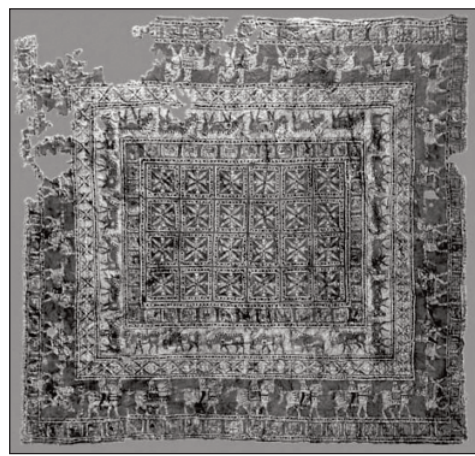
Tapıldığı kurqanların yaşından çox olan xalının yaranma dövrü miladdan öncə VI-V əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə Dağlıq Altay əhalisinin kimliyi, mühiti, onların mədəniyyəti və yayıldığı ərazilər çox düşündürücü və maraqlıdır. Sanki xalıdakı əlamət və nişanələrdə tarixin çarxının izləri, bəşər mədəniyyətinin rəmzləri olan cövhərlər səth üzərində yazılaraq “oxunması” görülməli olan bir naxışlı kitabəyə çevrilmişdir. Məhz bu baxımdan xalının əsl sahibləri haqqında bu vaxta qədər müxtəlif mülahizələr və iddialar irəli sürülmüşdür” (Ziyadxan Əliyev). Göründüyü kimi, sənətsünas Z.Əliyev də xalçanın hər bir ünsürünün xüsusi diqqət tələb etdiyini elmi baxımdan şərh etmişdir.

Əbəs deyildir ki, tədqiqatçı, xalçaçı rəssam Məmməd Hüseyin Allahqulu oğlu Hüseyinov da “Pazırık” xalısı və türk tarixi əlaqələri” (“MBM-R” mətbəəsi, 2009) adlı dərs vəsaitində xalının tapıldığı məkandan xüsusi olaraq bəhs açır:

“Həzrəti Rusiya və Monqolustan sərhədinə yaxın olan Pazırık vadisində 1929-cu ildə kurqan qəbir üzə çıxarılıb. “Pazırık” xalısı yalnız 1949-cu ildə Sovet alimi N.S.Rudenko tərəfindən orada aparılan təkrar ekspedisiya zamanı həmin kurqanın sərdabəsindən çıxarılaraq aşkarlanmışdır. Qədim sərdabə 52 kvadrat metrdir. Dəfn kamerasının altında xüsusi sütunlar vardır. Mumiyalanmış başının kurqan tipli qəbirində özü ilə bərabər arvadı, xidmətçiləri və atları da dəfn edilib. 10 at cəsədindən dördünün ağzına buynuzlu dəri maska taxılıb. Qəbirdə hətta at üçün qoşqu ləvazimatı da varmış. 2500 yaşlı “Pazırık” xalısının ölçüsü 1,83 m x 2 m, ümumi sahəsi 3,66 (241,83) kv.m-dir. Onun materialları xalis yundur. Əriş, argac iplərinin orta hesablanması 25 mikron, xovu isə 18 mikrona bərabərdir. İlmələrin sayı 1 kv.desimetrdə təxminən 3600-dür. Bütün xalçada isə 1,250 mindən çox simmetrik ilmə mövcuddur. Bu ilmələrin xov hündürlüyü əsasən 2,4 millimetrlik, bəzi yerlərdə isə 2

millimetrlik olmuşdur. Xalının saçaq və dənə sahəsi itmiş haldadır” (səh.13-14).

Burada xalının tapıldığı məkan, habelə xalının hansı vəziyyətdə üzə çıxarılması, yaşı, ölçüsü və başqa bu kimi məlumatların bir yerdə cəmi şəkildə sistemləşdirilərək tədqiqə çəkilməsi elmi baxımdan obyektiv fikirlər yürütməyə imkan verən amillərdir. Məhz bu cür faktlara əsaslanmaqla “Pazırık” xalısını toxuyanların etnik baxımdan hansı xalqa mənsub olması məsələsinə aydınlıq gətirmək olur ki, bundan da xalçaçılıq məmulatının folklor-etnoqrafik yönlü mədəni dəyərlərin üzə çıxarılmasındakı rolu özünü göstərir. Başqa sözlə, xalçaçılıq sənəti həm də bədii-estetik dünyagörüşü əks etdirən yaradıcılıq hadisəsi olmaqla həm də onu toxuyan xalqın mədəni dünyasını özündə əks etdirir.

“Tarix özünün hərəkət edən çarxlarını izi ilə yanaşı həm də insanlığa miras qalmış sənət əsərləri ilə də öyrənilir” (səh.22) deyən xalçaçı-rəssam Məmməd Hüseyin Hüseyinov məhz tarixçilərin də söylədiklərinə istinadən göstərir ki, “Hunların və onlardan törənən digər türk xalqlarının, Xəzər sahillərində yaşayan sarmatların, qərbi Asiya və İranın şimalında məskunlaşmış massagetlərin, sakların dünyabaxışlarının, geyimlərinin, məşğuliyyəti və adətlərinin, sənətkarlıqlarının xalçaçılıq sənətinə böyük təsiri olmuşdur. Böyük Hun mədəniyyətinin tarixi üzərindəki yönəldici informasiyaların “Pazırık” xalısında yaşadığı haqqında dünyanın böyük türkşünas alimləri mükəmməl və maraqlı məlumatlar vermiş, hətta “Pazırık” xalısını “Hun” xalısı da adlandırmışlar”.

Beləcə, “Pazırık” xalısına tarixin aynasından nəzər yetirən M.Hüseyinov tarixi-etnoqrafik detalların, habelə inancların “Pazırık” xalısı təmsalında xalçaçılıqdakı proyeksiyasını açıb göstərmişdir. Deməli, bu məntiqdən yanaşıqda ən qədim xalı olan “Pazırık” xalısından tutmuş müasir xalı və xalça məmulatlarına qədər hamısında onu ilmə-ilmə toxuyanların dünyagörüşlərinin izlərinə rast gəlinir və bu mənada xalçaçılıq sənətindən naxış motivlərinin əsasında folklor elementlərinin və müəyyən əhəmiyyət kəsb edən mifoloji semantikanın dayandığını görmək olar.

Şair Famil Mehdi “Təbriz xalısı” (“Yazıçı”, 1981) adlı şeirlər və poemadan ibarət kitabındakı Xalq şairi Süleyman Rüstəm xitabən qələmə aldığı “Təbriz xalısı” şeirində xalçanın folklor-etnoqrafik baxımdan müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini bədii-poetik sözün qanadlarında ifadə etmişdir:

Naxış o naxışdır incədən incə,
Fəqət demirəm ki heç solmamışan.
Bəs necə dözmüsən qütbətdə, necə,
Nə yaxşı alışıb kül olmamışan?
O yanda Təbrizdir, bu yanda Bakı,
Qalın kitablarda yaşadı adın.
Bəs niyə nənəmin nağılındakı
Uçan xalı kimi qanadlanmadın!
Bəs səni toxuyan? Kimdir o ana?
Yaşadı, yaratdı şöhrətsiz, adsız.
Dünyanın ən böyük sənətkarına
Kimi müti dedi, kimi savadsız.
Dayanır qarşında gəlib-gedənlər,

Mənsə düşünürəm: nə dəxli varmış.

“Savadsız bir ana bir ordu qədr

Vətəni, milləti tanıtdırmış”...
(səh.61).

Şair Famil Mehdinin şeirin əvvəlində mötərizədə verdiyi “Lissabonun məşhur muzeylərindən birində XVI əsrə dair Təbriz xalısı saxlanılır” qeydindən də bir daha aydın olur ki, xalçaçılıq sənəti özündə milli ornamentləri özəlliklə qoruyub saxladığından ki, “savadsız bir ana”nın qəlbinin aynası olaraq “Vətəni, milləti tanıtdırır” təmsil edir. Halbuki Şərq qadınına Qərb dünyası “müti”, “savadsız” damğası vurub, onun sənətkarlıq qüdrətinə, ləyaqətinə, mənsub olduğu ülvəi dəyərlərə göz yummuşdur. Ancaq şair şeirdə “naxış o naxışdır – incədən incə” deyəndə mənz xalça naxışlarının onu yaradan xalqın milli təfəkkür tərzini, mifoloji görüşlərini və s. bu kimi xalqı keyfiyyətlərini əks etdirəndə eyham vurmuş, “nə yaxşı alışıb kül olmamışan” misrasında isə xalçanın bir yaradıcılıq işi, kamil sənət əsəri olduğuna görə sənətin, istedadın – fikir aynasının, mifoloji-bədii təfəkkür dünyasının əks etdiricisi olan bu sənətkarlıq məmulatının heç vaxt alışıb kül olmayacağını – məhv olmayacağını ifadə etmişdir. Məhz bu kimi səbəblərdəndir ki, Altay kurqanlarında min illərlə “yatıb qalmış” olan “Pazırık” (Hun) xalısı da, yüz illərlə Lissabon muzeyində aparılıb “əsir saxlanılan” Təbriz xalısı da bir sənətkarlıq məhsulu olaraq onu toxuyub-yaradan xalqın, etnosun folklor dünyasını, mifoloji dünyagörüşünü əks etdirən qiymətli muzey incələrinə çevrilmişdir. Məhz özündə orijinal milli xüsusiyyətləri özəlliklə yaşatdığından ki, “Azərbaycan bədii sənətkarlığının (xalça, parça, tikmə, zərgərlik, misgərlik nümunələri və s.) 1872-ci ildə Moskvada Ümumrusiya kустar sənaye sərgisində, 1873-cü ildə Vyana, 1924-cü ildə isə Parisdə açılmış Ümumdünya sərgilərində müvəffəqiyyətlə iştirakı onu bütün dünyada tanıtdı” (səh.5).

Rasim Əfəndiyevin 20 il müddətində xaricdə olduğu dövrdə və həm də müxtəlif ölkə alimləri ilə əməkdaşlıq sayəsində öyrəndiyi sənət nümunələri əsasında toplayıb tərtib etdiyi və yazıb araya-ərsəyə gətirdiyi “Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində” (“İşıq”, 1980) adlı kitabı (elmi redaktoru Ə.B.Salamzadə) bu baxımdan bizə maraqlı və çox zəngin materiallar verir. Bu kitabda Moskva muzeylərində Azərbaycan sənətkarlığı nümunələri, Leningrad muzeylərində Azərbaycan sənətkarlığı nümunələri, Budapeşt muzeylərində Azərbaycan sənətkarlığı nümunələri, Amerika Birləşmiş Ştatlarında Azərbaycan sənətkarlığı nümunələri, habelə Böyük Britaniyada, Fransada, İsveçdə, Almaniya Federativ Respublikasında, Türkiyədə Azərbaycan sənətkarlığı nümunələri və İran muzeylərində Azərbaycan sənətkarlığı nümunələri adları altında ayrı-ayrı bölmələr verilmişdir. Hər bölmədə həmin ölkənin muzeyləri və orada saxlanılan Azərbaycanın sənətkarlıq nümunələri barədə dolğun məlumatlar yer almış, bu informasiyaların sonunda isə həmin sənət əsərlərinin fotoşəkilləri təqdim olunmuşdur ki, bu da danışıqlar haqqında əyani-liyi artırmağa xidmət edir. İsveçdə rast gəldiyi nümunələrdən biri haqqında verilən məlumata diqqət çəkək: “Mən 1974-cü ilin avqust ayında Bern şəhərində “Kontinental” mehmanxanasında yaşayırdım. Onunla üzbəüzdəki xalça mağazasında saxlanılan bir xalça diqqətimi cəlb etmişdi. XVIII əsrdə Bakının Əmircan kəndində toxunmuş “Xilə-Əfşan” adı ilə geniş şöhrət qazanan bu sənət əsəri doğrudan da, valehedici və gözəldir. “Xilə-Əfşan” o qədər yüksək zövq və ustalıqla toxunmuşdu ki, küçədən keçən hər bir kəsin diqqətini cəlb edirdi.

(Davamı var)